

Е.А.БӨКЕТОВ – ТАРИХТАҒЫ ІРІ ТҮЛҒА

Омашева Ж.М., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
Бабаева З. С., Низами атындағы ұлттық педагогикалық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Жұматаева М.А., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Академик Ебіней Арыстанұлының бейнесі мен тұлғасының жарқындылығын, барлық ұлы нәрселер сияқты, қашықтықтан, адамзаттың көп ғасырлық мәдениеті арқылы көруге болады. Оның адамдық құндылықтар туралы ойларын түсінуге ұлы алдыңғы қатарлы ойшылдардың, ағартушылар мен діни қайраткерлердің идеялары көмектесе алады. Осы адамдардың еңбектеріне ғалым әрі педагог Бөкетов өмірінің әр түрлі кезеңдерінде жүгінген.

Қазақ халқының «Ұлық болсаң, кішік бол» деген нақылы Ебіней Бөкетовке тән мінезді сипаттайды. Бұл қасиеттер оған 18 ғылым докторы мен 61 педагогика ғылымдарының кандидатын тәрбиелеуге мүмкіндік берді.

Шынайы ғалым ретінде Е.А.Бөкетов ғылыми шындықты іздеу барысында өзінің ғылыми ойларымен табиғаттың сұлулығын сақтауға арналған жақсылықты енгізуге ұмтылды. Осы тұрғыдан алғанда, интеллектуалды адамның алдында жаңа мақсат пайда болады — сұлулықты іздеу: «...Ғалымдардың негізгі міндеті – сұлулықты іздеу. Жер бетіндегі барлық ең жақсы және пайдалы нәрсе сұлулық заңдары бойынша жасалады. Адам барлық нәрседе сұлулыққа ұмтылады. Сенімдімін, ғалым болу оңайырақ болар, егер адам үнемі және тоқтаусыз шығармашылық тұлғасын барлық бағыттарда дамытса» [1].

Бөкетовтің өз саласына келсек, металлургиялық қайта өңдеуге арналған қалдықтарды пайдалану мүмкіндігін зерттеген. Брикеттер алудың негізгі сапалық параметрлері анықталған. Температураның өсуімен брикет көлемінде болып жатқан құрылымдық өзгерістерге петрографиялық зерттеулер жүргізілген.

Металлургиялық кәсіпорындардың темірқұрамды қалдықтарын қайта өңдеу қазіргі уақытта табиғи шикізатты үнемдеу, атмосфера мен су көздерін ластайтын шығарындыларды азайту, сондай-ақ, жетіспейтін және қымбат темір рудасы мен металл сынықтарын ауыстыру мәселелерін шешеді.

Орталық Қазақстандағы болат балқыту кәсіпорындарында елеулі мөлшерде қалдықтар түзіледі: дуальды болат балқыту пештерінің газ тазалағыш шаңы (ДСП), конвертерлік болат өндірісінің шламы, прокат станынан шыққан окалина және шлактар. Бұл қалдықтар темірді оксидті және металллизирленген түрінде қамтиды, сондықтан оларды шлак шығару алаңдарына төгу кезінде құнды компоненттің жоғалуы орын алады. Сонымен қатар, экологиялық талаптарды бұзу үшін кәсіпорындар жыл сайын үлкен айыппұлдар төлейді, бұл болат өндірісінің құнын арттырады. Ал болат балқыту қалдықтарындағы темірді қайта өңдеу процесіне тарту металл сынықтарын үнемдеуге және болат өндірісінің көлемін ұлғайтуға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмыстарының негізгі мақсаты – отандық болат өндірушіге темірқұрамды қалдықтарды, болат балқыту және прокат өңдеу процестерін тиімді пайдалану технологиясын әзірлеу, сондай-ақ, жабдықтар мен рециклинг ұйымдастыруға арналған шығындарды барынша азайту.

Алпысыншы жылдары академиялық ғылымнан практикалық қайтарым қатаң талап етілмейтін, қазіргі кездегідей емес. Бірақ институт директорының шаруа мінезі жерден алынған өнімді қайта жерге қайтаруды талап ететін. Академия қабырғасында өсіп шыққан идеялар ғылымды асыраған қайнар көздерге – біздің отты металлургиялық зауыттарымызға қайта оралуы керек болатын. Бірақ бұл идеяларды қалай жүзеге асыруды ешкім дұрыс білмейтін. Интуиция, талант, батылдық және ескери айла-амал қажет еді. Бұл, әрине, стратег қасиеттері, ал Ебіней Арстанұлы Бөкетовте сол қасиеттер толығымен болды.

Міне, осы майдандағы оның көптеген шайқастарының бірі – Уралдың жоғары Пышмасында орналасқан мыс зауытына қатысты болды. Ебіней Арыстанұлы – Қазақ тау-кен металлургия институтының доценті болып жүргенде, студенттерді өндірістік практикаға осы зауытқа апарған. Сол кезде ол алтын, күміс, мыс, селен, теллурды қамтитын бірегей жартылай өнім – мыс электролит шламдарына назар аударды. Соңғы екі элемент – мыс серігі саналатын халькогендер және мүмкін осыдан кейін «Халькогендер және халькогенидтер химиясы мен технологиясы» деп аталған қуатты ғылыми бағыт туындаған шығар. Бұл бағытқа төрт одақтық және бір халықаралық конференция арналған, олар: Химия-металлургия институтында жүйелі түрде өткізіліп, академик Бөкетовтің атымен тығыз байланысты.

Отыз бес жасында Е.Бөкетовті Қазақстан Ғылым Академиясының алғашқы президенті Қаныш Сәтбаев Қарағандыдағы Химия-металлургия институтының директоры етіп тағайындады. Жаңа қызметке тағайындалғаннан кейін, бұрынғы ҚазММИ (Қазақ тау-кен металлургия институты) директорының орынбасары үлкен жауапкершілік жүктелген істі батыл түрде қолға алды. Қ.И.Сәтбаев пен Е.А.Бөкетовті біріктірген ортақ қасиет – олардың мақсатқа ұмтылуы, арман-тілектерін нақты істерге айналдыра білуі еді. Олардың ғылыми таланты ғылым мен техниканың жүйелі даму процестеріне бағытталды: әртүрлі металдардың кен орындарын іздеу, оларды зерттеу және игеру, байыту мен металлургиялық өңдеу, ірі өндірістік тораптар мен халық шаруашылығының индустриализациясы жүйесінің барлық кешенін құру болды.

Е.А.Бөкетов былай деп жазады: «Адам азық-түлік дайындау, үйіне жылу беру үшін алғашқыда қолында бар, оңай алынатын нәрселерді пайдаланған: өсімдік отыны... Бұл адамзаттың табиғи іс-әрекетінде өткен ғасырдың ортасына дейін басым болды, адамдар біртіндеп көмір мен мұнайды, кейінірек – газды пайдалана бастады. Алайда, мұндай ауысу уақтылы басталды: Жер бетінде ормандарды кесу, үлкен экологиялық апатқа алып соқтырды... Табиғат пайдалы қазбалар қорын жылдам қалпына келтіре алмайды, сондықтан көмір, мұнай және газ – қайта жаңартылмайтын отын түрлері болып табылады» [2]. Бұдан кейін ол былай деп атап өтеді: «Энергия табиғаттан алынатынын ескерсек, адам өз мүмкіндіктері мен табиғат сыйларын пайдалану қабілетіне мақтанып, табиғат күштеріне қарсы жеңіс деп ойлап, ол шын мәнінде табиғаттың

асыраушысымен және, өкінішке орай, өзіне тек қана дән риза болмайтын асыраушымен қалатынын білмеді» [2]. Бұл сөздер 1980-ші жылдардың басында жазылғанымен, қазіргі кезде Е.А. Бөкетов жердің қоршаған ортасының апаттық ластануы мен табиғи тепе-теңдіктің бұзылуына қатысты айтып жатқандай көрінеді. Ол атмосферадағы көмірқышқыл газының мөлшерінің артуын, 2000 жылға қарай 25%-ға дейін жетуін және парниктік эффектін нәтижесінде климаттың жылынуын болжаған еді. Жер бетінде ауа температурасының жылынуы, бұрын мәңгілік мұздар мен қардың жоғалуы, биік тауларда қар мен мұздың еруі – осының бәрі ғалымның қателеспегенін дәлелдейді.

Е.А.Бөкетов тек ірі ғалым ғана емес, сонымен қатар әдебиет сыншысы, тамаша аудармашы, публицист және жазушы, педагог әрі жастардың тәрбиешісі, жоғары мектептің ұйымдастырушысы болды. Ол жиі айтатын: «Әдебиетті білмейтін ғалымды нағыз ғалым деп атай алмаймын, нағыз ғалымдар әрдайым мәдениетті адамдар болып, әдебиетті терең меңгерген болатын». Е.Бөкетовтің аудармаға деген көзқарасы, сондай-ақ батыл, шынайы пікірін айта білетіндігі оқырман қауымға 1953 жылдардан бастап таныс бола бастады. 1953 жылдың 24-ші ақпан күніндегі «Ленинская смена» газетінде жарық көрген «О халтурном переводе и невзыскательных издателях» атты мақаласы сол кездегі аударманың көркемдік деңгейінің қандай дәрежеде екендігін әшкерелейтін өткір сын ретінде бағаланады. Бұдан кейін де Е.Бөкетов көркем аударма мәселелеріне үлкен көңіл бөліп, оны үнемі назарында ұстап жүрді. «Казахстанская правда» газетінің 1953 жылғы 29 наурыз күнгі санында ұлы ақын В.Маяковскийдің қазақ тіліне аударылып басылып шыққан кітабының көркемдік мәселесіне арналған екі подвалдық үлкен мақала жарияланды. Авторы әлеуметке әлі таныла қоймаған Ебіней Бөкетов еді. Біз бұл туралы М.Әлімбаев естелігінде айтқан болатынбыз. Ондағы: «Мақала авторы болса аудармашыларды шетінен қирата сынапты. Ешкімнің Алатаудай атағына, биік беделіне қарама, бетің бар, жүзің бар деместен сілкілеген екен. Және сынауы сындарлы, дәлелді, пікірі орнықты сияқты» - деген Мұзафар Әлімбаев сөзі Бөкетов мақаласының мәніне берілген орынды пікір болып саналады»[2].

Е. Бөкетовтің аудармаларына тоқталсақ: «В. Шекспирдің «Макбет», «Юлий Цезарь», Джон Флетчерден «Испан соғысы» атты драмалық шығармаларын атар едік. Сондай-ақ, В.Маяковскийдің «Кандала», «Тамара мен Демон», «Керемет» атты поэмалары; Есениннің «Анна Снегина» атты поэмасы және де «Советтік Русь», «Келіншекке хат», «Кочаловтың итіне» атты өлеңдерінің аудармалары сәтті шыққан»[3].

1970-1980 жылдары Евней Арыстанұлы әр түрлі республикалық және облыстық мерзімді басылымдарда ондаған публицистикалық мақалалар жариялаған. В.Маяковскийдің «Керемет» («Хорошо») поэмасын, В.Шекспирдің «Макбет» және «Юлий Цезарь» трагедияларын аударған. [4].

«Е.А. Бөкетовтің әдеби мұрасын жіктеп көрсек, негізінде шығармала рының үш тобын белгілеуге болады: көркем-публицистикалық очерктер, өмірбаяндық романдар, көркем аудармалар. Ол 50-ден астам көркем шығарма авторы, әлем әдебиеті классиктерінің 20-дан астам шығармаларының аудармасын жасады, әдеби-сын мақалаларын жариялады. Оның эпистолярлық мұра сы үлкен қызығушылық тудырып отыр: ғалымдар, жазушылар, достары және жақын туыстарымен хат алмасулары» [5,12].

Ебіней Арыстанұлы Бөкетовтің талантын бағалаушыларға оның қазақ тіліндегі «Төрт түліктен туған адам» атты очерк кітабы мен орыс тіліндегі «Шығармашылық шекаралары» атты деректі-әдеби очеркі белгілі. Бұл кітаптарда Қазақстанның ғалымдары мен мәдениет қайраткерлерінің әдеби портреттері ашылады: Қ.И.Сатбаев, А.Б.Бектұров, М.О.Әуезов, И.Х. Қарақұлов, Ж.Шанин, М.И.Усанович, Ш.Айманов және басқалар. Ебіней Арыстанұлының әдеби істеріндегі ұстаздары – Абай мен Әуезов, ал ғылыми істерінде – Менделеев пен Сатбаев болды. Сондықтан, кейіннен оның әдеби шығармашылық жолына жетекшілік еткен, шабыт берген ұстазы ретінде Абайдың бейнесі ашылады. Абайдың жалпы адамзаттық жүйесінде басты орын адамгершілік үлгісіне және тілдерге беріледі. Ойшылдың айтуынша, туған тіл арқылы адам үлкен әлемге терезе ашады, ал адамгершілік пен көзқарастың кендігі басқа халықтардың тілдерін үйренуді міндеттейді. Өйткені, тек осылай ғана ойшыл адам әлемдік рухтың генийлерімен байланысын сезіне алады.

Д.К.Куандықова өз мақаласында ғалымның прозасындағы бейне жасау шеберлігі туралы былай сипаттайды: «Е.Бөкетов шығармаларына тән сипат өмірдің - ақиқатын жинақтап, қорыта білу шеберлігі. Қазақ халқының білімге, ғылымға құлаш сермегенің, мәдениетке кенелгенін жинақтап көрсететін көркем шығармалар осы жазушының еншісіне тиеді. Бұл тұста қазақтың тұрмыс-салты мен оның дәстүрлері, көрнекті тұлғалары туралы көпшілік түсінетін, жатық тілмен жазылған ғылыми-танымдық мәні бар ой қорытулары туралы да айта кеткен жөн» [6].

Академик Е. Бөкетовтің тағы да бір шеберлігі - сынды ғұлама. «Көзі тірісінде С.Сейфуллин атындағы облыстық қазақ драма театр ұжымымен өте-мөте тығыз байланыста болып, ақылқеңесін беріп, әр премьераны бос жібермей, талқылауға да ат салысатын. Сонау 70-жылдардың мұғдарында В. Шекспирдің «Макбет» драмасы қойылып, жүз жылда бір туатын дүлдүл актер Н. Жантөринді арнайы шақырып (қойған режиссер Ж. Омаров), кейін Алматыға апарып зиялы қауым мен өнертанушылардың талқысына салдырған да сол кісі. Оның үстіне шығарманы төл тілімізде сөйлеткен де Евней ағатын» [7].

Е.А.Бөкетов білікті де, білімді де, аз ғұмырын отандық ғылымның дамуына, үлкен жетістіктеріне жетуіне арнаған, жасағанынан жасары мол ірі тұлға еді.

Е.А.Бөкетовтің ең жоғары мәдениеті – оған тек табиғат алдында этикалық жауапкершілікті ғана емес, адамдарға деген қарым-қатынаста да тән еді. Ж.Тәшенев былай деп жазады: «...Ол өте жоғары мәдениетті, кристалдай таза және адал, сабырлы әрі ашық ақылға ие, қайталанбас, өзгермейтін дос әрі жауынгерлік жолдас еді. Ол тұтас бір дәуірді айқындаған адам болды. Ол – халқымыздың мәдениетін өзіне сіңірген ұлы талант, ұлы адам»[8].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Е.А.Бөкетов «Шесть писем другу». - Алматы, 2002.
2. Медеу Сарсекеев, «Евней Бөкетов» жизнь замечательных людей Москва: Молодая гвардия, 2007.
3. Салықов К. Евней Бөкетов - дарынды аудармашы / К. Салықов // Орталық Қазақстан. - 2005. - 19 наурыз.

4. Қарағанды облысының 2025 жылғы өлкетану әдебиеттерін насихаттауға арналған көмек құралы: Библиографиялық әдебиеттер көрсеткіші / Н. В. Гоголь атындағы Қарағанды облыстық әмбебап ғылыми кітапханасы; құраст. С.О.Телпебаева. – Қарағанды, 2024 – 58 б
5. Евней Арыстанұлы Бөкетов: Биобиблиогр. көрсеткіш / Бас ред. Е.Қ. Көбеев; жауапты ред. Р.М. Жұмашев; құраст.: Д.Р. Альмагамбетова, А.Қ. Әбдірейімова, Л.А. Ершова. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2015. — 113 бет.
6. Д.К. Куандықова, Е.Букетовтың прозасындағы бейне жасау шеберлігі // Известия НАН РК. Серия филологическая, 2006. № 5. С.16-19
7. Жұмағали, С. Ғалымның аудармасы сахналанды / С. Жұмағали // Орталық Қазақстан. — 2005. — 9 сәуір.
8. Бөкетовтің 95 жылдығына орай шыққан мақалалар жинағы. Қарағанды, 2020ж.

ӘОЖ 801.313:811.512.122

ЕВНЕЙ АРЫСТАНҰЛЫ БӨКЕТОВТІҢ ЕСІМІ ЖАЙЫНДА

Рахымберлина С.Ә., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
Смаилова А.Ш., академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан

Биыл туғанына 100 жыл толып жатқан Евней Арыстанұлы Бөкетов – ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз, жазушы, ақын, драматург, аудармашы. Қарағанды зерттеу университетінің тұңғыш ректоры, білікті басшы, академик. Евней Арыстанұлы химия-металлургия саласын терең зерттеген ғалым, ғылымдағы өнертабыстардың, жаналықтардың авторы ғана емес, өмірдің әр саласын жіті зерделеген, дер кезінде үн қосып отырған қоғам қайраткері. Осындай ұлы адамның есімі алғаш естіген адамды ойландырмай қоймайтыны ақиқат. Әсіресе білім алушылардың тарапынан жиі қойылатын сұрақтар: «Неге Евней?», «Ұлты қазақ па?», «Есімнің мағынасы қандай?», «Қазақтың есімдер жүйесінде бар ма?», «Араб тілінен енген сөз бе?» т.б. Шыны керек, ономастика саласы бойынша ізденіп, қазақ антропонимикасы бойынша зерттеу жұмысымен айналыса бастағаннан, осы сұрақтың жауабы бізді де қызықтырды. Ғалым туралы ғұмырнамалық зерттеулерден, естеліктерден, өзінің шығармаларынан іздеп жүрген жауабымыз Қарағанды университетіндегі Е.А.Бөкетов мұражайынан табылды. Басына қиын-қыстау күн туып, шығармаларын жариялауға шектеу қойылған тұста «Орталық Қазақстан» газетінің бас редакторына өзінің шын есімінің Ибн-Қабиден екендігі, мүмкіндік болып жатса, Қабиден Арыстанов атымен шығаруға болатындығы туралы өтініш-хаты сақталған. «Это было выходом из тупика, ибо существовал полный негласный запрет на появление его сочинений. Это была последняя прижизненная публикация», – деп еске алады ғалым-жазушының туған бауыры Қамзабай Арыстанов («Друг мой, брат мой» кітабы). Сөйтіп, Евней Бөкетовтің қаламынан шыққан ең соңғы «Күдік құрт» деген әңгімесі облыстық «Орталық Қазақстан» газетінің 24 және 25 қыркүйек 1983 жылғы №221 (14853); №222 (14854) нөмірлерінде *Қабыкен Арыстанов* деген бүркеншік атпен жарық көреді.

Сонымен *Ибн-Қабиден – Ибнай – Евней – Қабыкен* есімдерінің қайсысы ресми, қайсысы бейресми, қайсысының заңды күші бар, қайсысы отбасы, сынып, ауыл арасында ғана қолданылған, әр есімнің пайда болып, қолданысқа түсуіне не әсер етті деген сұрақтарға жауап іздеп көрейік.

Әр халықтың өмір сүру салты, дүниетанымы, бастан өткізген түрлі тарихи жағдайлары ұлттың санасында, мінез-құлқында, тілінде сақталатыны мәлім. Халық тілі – тарихи санадан жойылған, есте қалмаған бағзы замандардағы оқиғаларды, дала заңына бағынған әдет-ғұрып пен салт-сананы өзінің қойнауындағы мақал-мәтел, нақыл сөздерінде, жұмбақтары мен жаңылтпаштарында, тұрақты сөз қолданыстарында сақтап қалып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші алтын қазына. Сондай қазынаның бірі де бірегейі – тілдегі атаулар, ономастикалық бірліктер. Ғалымдар кісі есімдері мен жер-су атауларынан қазіргі қолданыста жоқ сөздерді, аталымдарды тауып, қызықты деректер келтіреді. Қазақ есімдерін зерттеп, олардың мағыналық-құрамдық мәселелерін, пайда болу кезеңдерін анықтап, есімдердің түрлеріне сипаттама жасаған қазақ антропонимикасының негізін қалаушы профессор Т.Жанұзақ: «Халықтың әдет-ғұрып, тарихи дәстүрлері мен кісі аттарының арасында тозбас желі бар», – деген қорытынды жасайды [1, 23].

Кісі есімдерінің кейбірі құжатқа жазылып, заңмен бекітіліп, өмір бойы қолданыста болуы мүмкін, ал кейбірі кейде уақытша, кейде ұзақ уақыт тек ауызекі қолданыста ғана болып, құжаттарда жазылмауы да мүмкін. Осы белгілеріне қарап, кісі есімдерін ресми кісі есімдері және бейресми кісі есімдері деп қарастыруға болады. Ресми топтағы есімдер, яғни адамның төл есімі, әке аты, тегі көпшілікке таныс, қоғамдық қарым-қатынаста қолданылады, тууы туралы куәлік пен төлқұжатында, соның негізінде адам өмірінің барлық кезеңінде қолданыста болып, басқа қоғам мүшелерінен ажыратушы, айырушы қасиетке ие болады. Ал бейресми топтағы есімдердің пайда болуы, қолданылу жағдайы мен антропонимдер жүйесіндегі орны түрліше болуы мүмкін.

Ресми есімдерге құжаттарда жазылған, мемлекеттік тіркеуде (АХАТ) заңмен бекітілген кісінің төл есімі, әкесінің аты, тегі жатса, бейресми есімдерге белгілі бір ортада ғана, көпшілік жағдайда уақытша қолданылатын, таралу ауқымы шектеулі лақап ат, бүркеншік есім және кісінің өз есімінен жасалған не туыстық қатынасты білдіретін құрметтеу, еркелету, жақсы көру мәніндегі қосалқы есімдері жатады.

Антропонимиканы зерттеуші ғалымдар кей жағдайда бейресми есімдердің де құжатқа жазылып, мөрмен бекітіліп, ресми сипат алып, ресми құжаттарда жазылатынын айтады. Шындығында да, ресми деректерде, кітаптар мен оқулықтарда шын есімі қоса көрсетілгенімен, көпшілікке сол тұлғаның бейресми есімі таныс, халық сол есімі арқылы біледі, таниды. Халқымыздың когнитивтік санасынан мәңгілік орын алған, тарихта ресми емес есімдерімен қалған *Абылай* /Әбілмансұр/, *Қабанбай* /Ерасыл/, *Абай* /Ибраһим/, *Шоқан* /Мұхаммедһанафия/, *Ыбырай* /Ибраһим/,